

Aisthesis a Fainomena (K otázce symbolu) [1993]

AVU, 26. 10. 1993

0.01

Předpokladem každého užití symbolu a symbolična je metaforično (META FEREIN – nésti dál, přes, za – „v přeneseném smyslu“). My si obvykle ani neuvědomujeme, jak nerozlučně jsme spjati s metaforičností veškeré skutečnosti a celého světa, v němž žijeme. A nejde tu jen o náš, lidský svět, nýbrž o každý osvojený svět živých bytostí, o každý typ osvětí. Pachy např. mají pro zvířata evidentně metaforický rys, neboť poukazují k něčemu dalšímu. Totéž však platí nejen o vjemech chuťových, ale také hmatových, sluchových a zrakových, a to nezávisle na tom, zda si to – pokud to jsou naše vjemy – uvědomujeme. Samo vnímání je založeno na metaforičnosti vnímaného: vlastně nevidíme rozmanité věci, nýbrž fotóny, neslyšíme hlasy ani melodie, nýbrž jen vzduchové vlny, nevnímáme vůni růže ani chuť nějaké pochoutky, nýbrž jen molekuly určitého složení. Fotóny, vzduchové vlny, molekuly nejsou tedy někdy jen tím, čím jsou, ale mohou něco znamenat, poukazovat dál k něčemu dalšímu, co „přímo“ není na dosah našich smyslů.

0.02

Poukaz dál, za poukazující k tomu, k čemu je poukazováno, může být zásadně dvojího typu, který terminologicky odlišíme: může být buď metaforický nebo metaforoidní. Abychom tento rozdíl přesně vymezili, musíme si nejprve ozřejmit rozdíl mezi tzv. úkazem a tzv. jevem, jinak – slovesně vyjádřeno – mezi tím, když se něco samo nějak ukazuje, a tím, když na základě četrných způsobů takového ukazování (se) jsme schopni jako vnímavé subjekty konstituovat ve svém vědomí příslušný jev. Jistě víte, že českého slova jev se běžně užívá jako překladu původně řeckého a později všeobecně poevropštěného, zmezinárodněného termínu FAINOMENON. A tady začíná jedno základní nedorozumění značného dosahu, které – jak z věci samotné vyplývá – neohrožuje ani tak obecné chápání či tzv. zdravý rozum, jako daleko spíš nedovzdělané, polovzdělané filosofování (resp. pseudo-filosofování). Proto se u tohoto bodu poněkud zdržíme.

0.03

Řecké substantivum FAINOMENON je odvozeno od slovesa FAINÓ, FAINEIN (event. FAEINÓ, FAEINEIN), což znamená svítiti, zářiti, na jevo dáti, vyjeviti, podle slovíků také ukazovati (ovšem hned uvedu důvody, proč to pro další postup musíme rozlišovat), atd. Důležitý je mediální tvar FAINESTHAI, znamenající ukazovati se, vyjevovati se, činiti se zjevným, tedy spatřitelným slyšitelným, hmatatelným apod. Do příbuzenství tu náleží také FÓS (event. FAÓS) = světlo, záře, lesk. Tady si musíme připomenout, že Řekové měli za to, že to, co je vidět, samo svítí. Proto třeba v Platónově mýtu o jeskyni filosof, když vylezl z temna jeskyně a nejprve si zvykl na oslňující světlo, posléze zírá do tohoto světla, nazírá „ravdu“, tj. samotnou pravou skutečnost, jak jest. Smysl toho, že se věci samy ukazují, spočívá v tom, že k jejich ukazování není zapotřebí žádného přihlížejícího resp. vědomého subjektu, tedy žádné subjektivity. Fainesthai je dění, které se děje samo sebou a nikoliv pouze v něčích představách, nějakém vědomí, v něčí

subjektivitě.

0.04

Naproti tomu tam, kde chtěli Řekové poukázat k tomu, co se děje právě v lidské subjektivitě, v lidském vědomí, mluvili o AISTHESIS, což znamená pocit, vjem, dojem, vědomí atd. To slovo je odvozeno od slovesa AISTHANOMAI, AISTHANESTHAI, což znamená cítiti, vnímati, pozorovati, rozuměti, poznati atd. Toto slovo se stalo také termínem mezinárodním a postupně také měnilo své významové konotace, až často znamená něco dosti vzdáleného – estetický, estetika. Snad víte, že ve filosofii si ještě dlouho zachovává něco z původního významu, do značné míry také zásluhou Kantovou, u něhož transcendentální estetika představuje významnou partii jeho Kritiky čistého rozumu. V tomto smyslu pak obecně estetika je filosofická disciplína, která se zabývá vnímáním a eventuelně pociťováním. (Zdeč zas musíme – tak jako v jiných případech – pečlivě odlišovat estetiku jako disciplínu vědeckou od podobně nazývané disciplíny filosofické). Právě na Kantově rozlišení mezi věcí o sobě a věcí pro nás lze demonstrovat nedostatečnost tohoto kroku, neboť tu zcela chybí cosi třetího, co nemůžeme subsumovat ani do rámce věci o sobě, ani do rámce věci pro nás.

0.05

Jde o to, že sama věc o sobě nejenom jest, nýbrž že se děje v čase. A to znamená, že v každém aktuálním momentu tzv. přítomnosti vypadá trochu jinak, přičemž ovšem každá její okamžitý vzhled je vskutku jejím vlastním vzhledem a není v žádném případě záležitostí naší subjektivity. (Srv. Sofoklés, AIAS.)

0.06

Zdálo by se, že žádný, ani lidský subjekt nemůže smyslově vnímat nic jiného než právě ten či onen aktuální vzhled nějaké skutečnosti. Ale to je základní omyl tradiční filosofické estetiky, zejména pak „aisthetiky“ empiristické. Zkušenost nás naopak každodenně přesvědčuje, že vnímáme skutečnosti v čase a nikoliv pouze v okamžitých záblescích jsoucnosti.

0.07

Z toho vyplývá dvojí: především každá ukazující se jsoucnost je poukazem k celému příslušnému jsoucnu. Jinak řečeno, je to celé jsoucnu, které se ukazuje ve své okamžité podobě – a to naprosto nezávisle na tom, zda to někdo registruje nebo nikoliv. Tento poukaz, jímž časové jsoucnu ve svých okamžitých jsoucnostech poukazuje samo k sobě a tedy samo sebe ukazuje (a jinak to ani není možné ! – nikdo z nás se nemůže v jedné chvíli ukazovat jako novorozeně, dítě, teenager, mladý dospělec, starší člověk a posléze stařec nebo stařena), je hluboce odlišný ode všech poukazů, které nezbytně vyžadují subjektivní zprostředkování. Je to „metafopříčnost“ docela zvláštního druhu, pro kterou nemáme samostatného označení, a proto si zvolíme nové slovo, připomínající ono běžné slovo metafora a metaforický, totiž: metaforoidní. Poukaz, jímž jsoucnu ukazuje samo sebe, budeme nazývat metaforoidním.

0.08

Naproti tomu běžné slovo metaforický zachováme pro všechny případy, kdy je poukazování za... a dál vázáno na subjektivní zprostředkování. A symbol náleží pouze do této druhé oblasti: symbol je vždy metaforický, nikdy metaforoidní.

1.01

SYMBOLON = znamení, odznak, známka, doporučení pro hosta (cizince), průkaz, též smlouva (státní, obchodní aj.)(Prach). Později: smyslový obraz, smyslové znamení čehosi dalšího, co obvykle smyslově přístupné není. Symbolem může být znázorněno něco, co samo názorné není, anebo – to za druhé – něco, co má být pouze připomenuto, ale nemusí (a někdy ani nemá) být přivedeno do přítomnosti a aktuálně předvedeno. Obecně tedy symbol zastupuje resp. reprezentuje něco jiného, než čím je sám. Metaforická funkce je tu zjevná, ale je založena na konvenci, a to znamená, že vývoj symbolických forem má svou vlastní linii a tradici. Užití symbolů generace po generaci na sebe navazuje, má svou vlastní historii, vytváří se jakési komplexy symbolů a symboliky, které mají svou historii (nikoliv ještě dějiny). Symbolů je užíváno vždy poněkud odlišně pro různé obory či oblasti: jinou funkci mají symboly matematické nebo logické, jiná je funkce symbolů estetických nebo náboženských, politických, společenských, a docela zvláštní formou je symbolika spjatá s jazykem (a tu ještě najdeme rozdíly v symbolice u různých jazyků). Každé slovo je symbolem pro něco jiného...

1.02

Zvláštní je jakási ne zcela průhledná tendence nechat symbol, aby na sebe strhl veškerou pozornost a faktickou váhu, takže to, co je symbolizováno, tj. nač symbol má poukazovat, ustupuje do pozadí a do stínu. To má mnoho nejrůznějších podob. Např. hazardní hra pracuje se symboly, ale má to velmi hmatatelný dopad v reálném světě. Také finanční operace na burze mají tento podivný charakter: v jakési hře s čísly se rozhoduje o tom, čím kapitál se rozmnoží a čím naopak se ztenčí. Naopak pro náboženské akty, např. rituály, je reálný svět odstrčen do pozadí nebo stranou. Proroci – např. Izaiáš – prányřují ty, kteří dodržují rituály, účastní se slavnostních shromáždění, přinášejí obětní dary, a přitom mají ruce celé od krve (a tu se rozumí, že ne jenom od krve obětovaných zvířat). „Omyjte se, očistěte se, odkliděte mi své zlé skutky z očí, přestaňte páchat zlo. Učte se činit dobro. Hledejte právo, zakročte proti násilníku, dopomozte k právu sirotkovi, ujímejte se pře vdovy.“ (1,16-17, ekum.překl.) Z těchto příkladů je zřejmé, že užívání symbolů nemusí být tak nevinnou záležitostí, jak by se mohlo zdát, ale že může velmi úzce souviset s krajně negativními stránkami našeho života. Když už jsme si připomněli proroky, můžeme upozornit ještě na zákaz zpodobování nejenom Boha, ale všech věcí „na nebi svrchu, na zemi dole a u vodách v podzemí“, tj. na zákaz „dělání rytin“ a „podobenství“ (podle ekum.překl.: *Nezobrazíš si Boha zpodoběním ničeho, co je nahoře na nebi, dole na zemi nebo ve vodách pod zemí. Nebudeš se ničemu takovému klanět ani tomu sloužit. 2M 20,4*). Tu jde o varování: symbol je vždy přístupen smyslovému vnímání, ale to, co je přístupné smyslům, není nikdy tím nejdůležitějším pro člověka a jeho život. To obvykle zcela uniká, když dnes lidé mluví o symbolech a symbolice. Symboly nejsou prostředkem zduchovnění, nýbrž právě naopak, jsou nepravým, falešným surogátem spirituality, tj. vedou k falešné spiritualitě.

1.03

V čem můžeme tedy vidět pozitivní roli symbolů? Když si objasníme tuto věc, bude zřetelnější ono nebezpečí, že symboly budou nabývat negativního a někdy dokonce hrozivého rázu. Symbolismus je především určitou operační metodou, technikou. A žádná technika není univerzální, nýbrž z podstaty věci je její vhodnost, přiměřenost omezená a vymezená. Vhodnost a praktická, metodická (tj. relativní) přípustnost symbolů tedy musí být předem vyjasněna a vymezena, nemají-li symboly začít plnit funkce problematické a vysloveně pochybné. To úzce souvisí s tím, že funkce symbolů – jak jsme řekli – je vždy pouze metaforická, nikdy metaforoidní, tj. je prostředkována naší subjektivitou a zejména podmíněna konvencí. Jakmile tedy symboly začínají přebírat nějaké dominantní postavení nebo funkce, jakmile se pouhá konvence začne měnit v autoritativní prostředek jakékoli instance, která si činí nárok na uznání jen na základě symbolu, jde o nespornou degradaci a korupci i tam, kde je na první pohled zřejmá souvislost s něčím legitimním a oprávněným. Symbolem může být pouze vyznačováno a završováno něco, co je samo o sobě rozhodující a co nemá onoho symbolu vlastně zapotřebí. A to platí bez ohledu na to, zda je daný symbol spjat se skutečnostmi přírodními či společenskými, dějinnými či vysoce abstraktními (nebo s abstrakcemi spojenými).

1.04

Tak především si to můžeme ukázat na případech, kdy se symbolického významu dostává kvalitám přírodním. Symbolem se stává třeba barva pleti, vlasů nebo tvar hlavy nebo jen nosu atd.: takovému symbolismu říkáme rasismus. Také oblečení je chápáno symbolicky, a to nejen v pohledu přihlížejícího, nýbrž též v pohledu toho, kdo se určitým způsobem obléká, češe, holí nebo neholí apod. Sem náleží také známé úsloví, že „šaty dělají člověka“ – to platí jen jako ironizující povzdech, ale pravda to není. Spadá sem také fenomén uniform: uniforma je symbol, který má být náhražkou kvality člověka do ní oblečeného. Nemusí přitom jít jen o uniformu vojenskou, ale stejně tak o hnědé nebo modré košile, pseudoavarský účes atd. Lidé někdy chtějí skrývat svou vnitřní prázdnotu za symboly, třeba za vlajku sportovního klubu nebo i státní vlajku apod. Naproti tomu může jít o naprosto neškodné a dokonce smysluplné symboly tam, kde nepřebírají nepatřičné funkce: např. univerzitní vázanka může docela legitimně ohlašovat, ze které univerzity ten či onen učitel nebo absolvent pochází.

1.05

Zvláštní místo tu má symbolika náboženská. V náboženství se některým symbolům snadno dostává obrovského, naprosto nepřiměřeného významu, takže se stávají nejen čímsi slavnostním, ale přímo posvátným. Tak se stal symbolem kříž proti mohamedánům nebo židům, anebo zase kalich proti katolíkům („pod jednou“). Symbolem je samo „svaté přijímání“ nebo „večeře Páně“, symbolem je křest, pouhým symbolem je vlastně i příslušnost k určité církvi nebo denominaci apod. V křesťanství nabývaly symboly vůbec v různých dobách nepřiměřeného významu, takže samo vyznání víry, které je pouhým symbolem, je někdy považováno za akt přijetí spásy nebo dokonce za záruku spásy. S tím pak souvisí

něco, co přežívá i v sekularizované společnosti, totiž jistá fetišizace slov, výrazů, frází, formulí. Každé slovo je ve skutečnosti pouhý symbol, metaforicky poukazující na něco, co je za slovem a tedy mimo slovo. Trvat na terminologii nějaké nejen theologické, ale třeba také filosofické školy není jen hnidopištvím, ale je jakousi náhražkovou formou přísahy na pravověří. Bez nějaké terminologické konvence se ovšem nemůžeme s druhým myslitelem domluvit, ale nemůžeme jej ani postihnout sebeoprávněnější kritikou. Ostatně sama oprávněnost kritiky je podmíněna tím, že se s kritizovaným i terminologicky, ale tím spíše myšlenkově nějak setkáme, že nezůstaneme myšlenkově pouhými mimoběžci. Rigidnost, s jakou někteří filosofové nebo některé filosofické směry trvají na určité terminologii, činí jejich nauky neúčinnými a velmi často i sterilními. (Příklady: Carnap v Praze před válkou, thomismus konce století a počátku tohoto století, u nás doložitelný ještě dnes u některých konzervativních tradicionalistů.)

1.06

V jistém smyslu sem náleží také sterilita žurnalistického rutinérství, na které humorným způsobem poukázal např. Karel Čapek. Ale v jistém smyslu jsme degradovanou a dále i nás mluvící a poslouchající degradující jazykovou a také myšlenkovou rutinou neustále těžce ohrožováni. Ukazuje to na to, že symboly a symbolika se vyvinuly původně z magických rituálů, a že se z rituálu určitého typu vyvinuly také jazyky a vůbec jazyková komunikace. Svět jazyka a jazykových projevů je tedy ustavičně ohrožován tím, že jazyk zkornatí v pouhou symboliku, že slova jakožto symboly nabudou naprosté převahy nad tím, co mají označovat a znamenat, co mají symbolizovat, a že se osamostatní jakási na vnějším světě a na skutečných okolnostech nezávislá hra symbolů, která už se vztahuje jen k jakémusi pomyslnému světu „jakoby“. V politických dějinách mluvíme v tom smyslu – někdy dokonce přeneseně, tedy „symbolicky“ – o „byzantinismu“. Máme dokonce celou řadu slov, která znamenají něco jiného, než nač poukazují jejich kořeny. Platí to zejména o slavnostních nebo přímo posvátných titulech, jako je třeba mesiáš, car nebo císař, král apod. Původně byl mesiáš každý, kdo byl pomazán, ale významově se slovo zúžilo na jednoho Mesiáše, totiž na Krista. Další uvedené tituly však naopak byly z jedinečné platnosti rozšiřovány na mnoho osob dalších. Caesarovo jméno dalo vznik obecnému titulu císařů nebo carů podobně, jako jméno Karla Velikého dalo původ pojmenování všech králů. To by samo o sobě nevadilo, pokud s tím není spojována nějaká posvátnost úřadu. To, že slova ztrácejí původní význam, může jinak vést jen k nikterak škodlivým absurdnostem, jako že cizí slovo a jeho překlad do češtiny dostanou odlišné významy: prezident a předseda je vlastně totéž, a u Francouzů, kteří ještě živě vnímají původní obsah termínu prezident (totiž président = předsedající) je nutno předsedu vlády označit jinak, totiž jako prvního ministra, tedy premiéra. To je pochopitelně záležitost zcela okrajová, neboť se k tomu neváží žádné posvátné konotace. Horší to je v případě termínů náboženských, jak už řečeno, neboť Kristus také původně neznamenal nic jiného než Mesiáš, tedy pomazaný, a přece název či jméno pro onen naprosto vnější a pouze symbolický akt pomazání (nějakou vonnou masťou) se proměnilo ve „jméno nad každé jméno“, takže v tomto jménu pak má klekat každé koleno atd.

2.01

Zvláště komplikovaná je funkce symbolů jazykových. Především je třeba předeslat, že slovo není jen znakem, stejně tak jako není jen symbolem. Už dávná diskuse starých řeckých myslitelů, vznikl-li jazyk dohodou, úmluvou nebo je-li dán „od přírody“, poukázala na některé problémy, které od té doby nemohou být přehlédnuty. Jazyk opravdu připomíná cosi jako živou bytost, a není nikterak divné, že mluvíme o jazycích živých a mrtvých. Něco podobného sice můžeme pozorovat také na jiných společenských jevech či strukturách, ale všude má jazyk nepřehlédnutelnou a zejména nezastupitelnou nejen zprostředkující, ale vysloveně spoluzakladatelskou funkci. Patočka jednou charakterizoval filosofii a politiku jako dvě specifické sféry svobody, a zdůraznil, že obě mají řecký původ a křesťní list. Ani filosofie, ani politika však nejsou možné ani myslitelné bez jazykového zprostředkování. Řekl bych, že lidská svoboda může být ve filosofii a v politice jistým způsobem institucionalizována, ale umožněna a založena že je už v jazyce (resp. v jazycích).